

LEMBITU. JUHTIMISKUNSTI MEISTRIKLASS VASTSEL MAARJAMAAL

Kristjan OAD

Tallinna Ülikool, Narva mnt 29, 10120 Tallinn, Eesti; kristjanoad@gmail.com

Eesti ja Läti ala 13. sajandi alguse sündmuste uuemates käsitlustes on kohalike ülikute võimalikele ambitsioonidele ning tegevusele seni pigem vähe tähelepanu pööratud. Artikliga on üritatud anda panus selle lünga täitmisel. On analüüsitud Põhja-Sakala üliku Lembitu tegevust ja selle võimalikke ajendeid. Näib, et Henriku Liivimaa kroonikas esinev isikunimi Vytamas oli Lembitu lisa-nimi, sellisele tõlgendusele kallutab nii Vytamase nime esinemine Henriku tekstis kui ka arheograafilise analüüs. Arvesse võttes arheoloogilisi andmeid Eesti ala ülikute käitumismustritest muinasaja viimastel sajanditel ja vaadeldes sellel foonil tervikuna kõiki Lembitut käsitlevaid Henriku Liivimaa kroonika tekstikohti, näib, et 13. sajandi alguse sõdimiste ajal tegutses Lembitu Viljandi linnusega seotud Sakala ülikutest eraldi, isegi neile vastanduvat. Näib, et aastatepikkune sõdimine Riia kristlastega oli Lembitu ja tema lähikondsete ettevõtmine, Viljandi sakalased olid 1211. aastast alates kristlased. 1217. aasta sügisel kogus Lembitu sõjaväe, kuhu tuli n-ö värbamisalaks olevatest piirkondadest iga neljas kuni iga teine võitlusvõimeline mees, mis pidi omas ajas märkimisväärne juhtimisalane saavutus olema. Seejuures ei näi olevat alust väita, et 1217. aasta sügisel oleksid kogunenud erinevate Eesti piirkondade poliitilised juhid, pigem oli tegu nimelt Lembitu juhitud sõjakäigule minna soovijate kogunemisega erinevatest piirkondadest. Lembitu tegevuse põhieesmärgina võiks näha püüdlust tõsta enda autoriteeti ja suurendada oma mõjuvõimu, mille vahendiks olid ennekõike edukad sõjakäigud erinevate selleks parasjagu sobivate vastaste vastu.

SISSEJUHATUSEKS

Viimasel veerandsajandil on uurijad Eesti esiaja lõppu ja kirjaliku ajaloo algust olulisel määral ümber hinnanud. Muinasaja lõpu ühiskonna puhul räägitakse sünnijärgsest ülemkihist ja staatuse manifesteerimisest¹, võimukeskustest ja

---

¹ **Ligi, P.** Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – Rmt: Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Toim V. Lang. (Muinasaja Teadus, 3.) Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1995, 182–270; **Lang, V.** Muistne Räväl, 1–2. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 1996; **Mägi, M.** At the Crossroads of Space and Time: Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD. Tartu Ülikool, Tallinn, 2001.

-struktuuridest² ning võitlustest ja võimu koondamisest³. Samuti ristiusu aegamisi jõudmisest Läänemere idakaldale⁴ ja majanduslikust pöördumisest idast läände juba muinasaja viimastel sajanditel⁵.

13. sajandi alguse juures on dekonstrueeritud pikalt domineerinud muistse vabadusvõitluse ideed, analüüsitud selle lähteid ja kitsaskohti.⁶ Selle asemel nähakse tollaseid sõdimisi ristiretkede fenomeni kontekstis ja kahe leeri vahelise sõja asemel paljude eri huvidega osapooltega konfliktidena.⁷ On hakatud küsima, kuidas sündmuste osalised ise toimuvat mõistsid ja mõtestasid.⁸ Mitmete uurija-põlvkondade, isegi sajanditega kinnistunud käsitluste värskendamine on aga kindlasti alles tööjärgus. Arvamusi ja küsimusepüstitusi on palju ning erinevaid.

Ühtlasi ja vist kirjalike allikate iseloomu tõttu on uurimise fookus olnud viimasel ajal pigem Liivimaale saabunudel. Vähem on uute tähelepanekute ja paradigmadegi valguses küsitud tollaste eestlaste tegevuse kohta. Seda siiski peaks. Sündmuste analüüs ei saa täielik olla, kui ei tehta vähemalt katset mõista kõigi osapoolte käitumismotiive ja eesmärke, olgu allikmaterjal mõne kohta kuitahes napp. Samuti, kui eestlaste lugu ei uuri ega kirjuta eesti teadlased, ei teegi seda vist keegi.

Allikaliselt on parimad võimalused, et üritada selgitada Henriku Liivimaa kroonikas enim mainitud eesti üliku Lembitu ajendeid ja ambitsioone. Üsna detailselt on kroonikas kirjeldatud osa tema tegevusest, samuti on arheoloogiliselt piisavalt uuritud Lõhavere ehk Leole linnust, millega Lembitut kroonikas seostatakse.

Lembitu kui isiku uurimislugu on aga üllatavalt õhuke. Juba ligemale sajand tagasi püstitas Lembitu kohta hulga kõrgeleenusi oletusi Juhan Luiga, kelle sageli päris ootamatuid seisukohti pole uurimisloos edasi kantud.⁹ 2010. aasta sügisel, loetud kuud enne kohalike omavalitsuste valimisi, avaldas praegune era-

² Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. Toim H. Valk. (Muinasaja Teadus, 24.) University of Tartu, Institute of History and Archaeology, 2014.

³ Siig, K. Changes in the network of strongholds and power centres in Estonia in the 11th century. – Rmt: Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. Toim H. Valk. (Muinasaja Teadus, 24.) University of Tartu, Institute of History and Archaeology, 2014, 293–332.

⁴ Jonuks, T., Kurisoo, T. To be or not to be... a Christian. Some new perspectives on understanding the Christianisation of Estonia. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, 2013, 55, 69–97.

⁵ Leimus, I. Millenniumi murrang. North goes West. – Tuna, 2007, 1, 27–53.

⁶ Selart, A. Muistne Vabadusvõitlus. – Vikerkaar, 2003, 10–11, 108–120; Tamm, M. Eestlaste suur vabadusvõitlus: järjepidevus ja kordumine Eesti ajaloomälus. – Riigikogu Toimetised, 2007, 16, 9–19.

⁷ Eesti ajalugu, II. Eesti keskaeg. Toim A. Selart. Tartu Ülikool, 2012, 26–62; Selart, A. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century. Brill, Leiden, 2015.

⁸ Kala, T. Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi. – Tuna, 2006, 8–26; Kaljundi, L. Ristiretked ja rituaalsed praktikad. Katse laiendada Liivi- ja Eestimaa ristsõdade tõlgendusruumi. – Tuna, 2009, 2, 12–27.

⁹ Luiga, J. Lembitus Wytamas. – Eesti Kirjandus, 1921, 1, 9–11; Luiga, J. Rattama kalmed: Lembitu maleva hauad 1217. aasta lahinguväljal. – Eesti Kirjandus, 1921, 3, 65–71; Luiga, J. Lembitu surm. – Eesti Kirjandus, 1921, 4, 106–115; Luiga, J. Lembitu välispoliitika. – Eesti Kirjandus, 1921, 8, 225–238; 9, 257–277; 10, 305–317; 11, 353–373.

konnaesimees Mart Helme raamatu, mis pealkirja järgi oleks nagu Lembitust, aga tegelikult on populaarses rahvuslikus võtmes refereeritud Eesti 13. sajandi alguse ühiskonnakorraldust ja poliitilist ajalugu.¹⁰

Lembitule kui isikule ei ole eraldi tähelepanu pööratud ei Evald Tõnissoni, Jüri Seliranna ja Artur Vassari raamatus “Kui Lembitu kutsus...”¹¹ ega Sulev Vahtre monograafias “Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227”¹². Kutselised ajaloolased on Lembitu kohta vähe, kui üldse, avaldanud mõõdamines arvamust muu suunitlusega tekstides. Harri Moora arvates oli Lembitu kindlasti

üks kõige algatusvõimelisemaid Eesti vanemaid omal ajal,

ent Lembitu korduvat nimetamist Henriku tekstis ei tuleks võtta märgina, et Lembitu oligi oma aja tähtsaim või mõjukaim eesti ülik.¹³ Marika Mägi on arvanud, et

algselt ei olnud Lembitu Sakalas just kõige mõjuvõimsam pealik, vaid tõusis laiema piirkonna sõjaliste jõudude etteotsa alles vabadusvõitluse käigus ja ilmselt tänu isiklikele omadustele.¹⁴

Järgnevalt on eesmärgiks seatud esile tuua mõned uued infokillud ja seosed Lembitu isiku ning tegevuse kohta, aga ühtlasi välja pakkuda käsitlus tema tegevusest tervikuna. Nii põimuvad siin konkreetsemalt fundeeritud väited üksik- asjade kohta hüpoteesidega. Viimased on mõeldud katsena leida selgitusjõulist tausta, millele kõik Lembitust teadaolev tervikuna mahuks ja mille valguses sobiksid üksikud faktid ehk paremini kokku. Siin on muidugi suur tähtsus uurija intuitsioonil ja tervikkäsitlusi (ehk lugusid sellest, kes Lembitu võis olla ning mida tahta) saab samavõrd põhjendatult kindlasti teisigi konstrueerida. Loodetavasti ongi siinsega suudetud sellesuunalist mõtet elavdada.

Arutus liigub konkreetsemalt oletatavale ja ühtlasi Lembitu suhtes lähedalt kaugemale – Lembitu võimaliku lisanime juurest tema suhete juurde teiste Sakala ülikutega –, küsides seejärel tema võimalike kaugemate eesmärkide ning vaimse pärandi järele.

LEMBITUS VYTAMAS

1221. aasta juures, pärast kirjeldamist, kuidas liivimaalased põlgasid ära Taani kuninga saadetud foogti, tegi Henrik oma kroonika narratiivis pausi, et dramaatiliselt üles lugeda hulk ilmalikke valitsejaid, kes olid Riia kirikut ohustanud – ja hukkunud.

[N]õnda, nõnda käsutab taeva kuninganna [neitsi Maarja] maapealseid kuningaid. Kas ta ei käsuta, kui on nuhelnud paljusid Liivimaa vastu võitlevaid kuningaid?

¹⁰ Helme, M. Lembitu. Eestlaste kroonimata kuningas. Kunst, Tallinn, 2010; arvustus: Mäesalu, M. Lembitu biograafia. – Sirp, 12.11.2010.

¹¹ Tõnisson, E., Selirand, J., Vassar, A. Kui Lembitu kutsus... Eesti Raamat, Tallinn, 1968.

¹² Vahtre, S. Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Olion, Tallinn, 1990.

¹³ Moora, H. Eestlaste vabadusvõitlusest 700-ja aasta eest: Mõningaid jooni. – Ajalooline Ajakiri, 1922, 1, 26–27.

¹⁴ Mägi, M. Eesti ühiskond keskaja lävel. – Rmt: Eesti aastal 1200. Toim M. Mägi. Argo, Tallinn, 2003, 28.

Pikk loetelu sisaldas Novgorodi vürste, taanlasi, rootslasi ja nimeliselt hulka eesti, liivi, latgali ning leedu ülikuid, kelle tegusid riialaste vastu on kroonikas mujal pikemalt kirjeldatud.¹⁵

Selles loetelus torkab silma üksik nimi, mis kroonikas mujal ei esine. Leonid Arbusow noorema erinevatest osaliselt säilinud käsikirjadest kompileeritud ja seitsaadik kroonika ladinakeelse teksti enim kasutatavas variandis on lause:

Numquid non Lembitus, Vytamas cum aliis senioribus suis perfidis in Saccala a Rigensibus interfecti ceciderunt? – Kas ei langenud Sakalas riialaste poolt tapetuna Lembit, Vytamas koos teiste oma truudusetute vanematega?¹⁶

August Hansen arvas oma Henriku Liivimaa kroonika väljaandes, et ehk tuleks Vytamase nime Lembituga kokkukäivaks pidada.¹⁷ Sama mõtet arendas edasi Juhan Luiga, kes tõi välja kolm argumenti: Vytamas on kroonika loetelus, mille kõik ülejäänud nimed esinevad kroonikas ka mujal; sõna *suis* (“tema oma”) näitavat, et tegu oli ühe isikuga; koma nimede Lembitus ja Vytamas vahel olevat hilisem lisand,

algkirjas seda vahemärki ei ole.¹⁸

Enn Tarvel tõi Luigale oponeerides välja, et kroonikas, näiteks XXI, 7, esineb *suis* ka tähenduses “nende oma”, ja leidis, et küllap oli Vytamas ikka eraldi isik.¹⁹

Luiga esimene argument on tegelikult kaalukas. Kui Vytamast näha eraldi isikuna, oleks tema selline mainimine kroonikas arusaamatu. Miks esineb keegi mujal mainimata Vytamas nüüd ühtäkki Riia kiriku ohtlikemate vaenlaste nimistus? Selle kroonikakoha retoorilistele küsimustele ülesehitatud struktuur põhineb viitamisel teksti teistel osadel, tuttavlikkusel. Neid isikuid oleme kroonikas juba varem kohanud. Nende ridamisi esitamine ei tohiks jätta lugejale kahtlust, et neitsi Maarja oma kirikut tõesti hästi hoiab. Lugejale tundmatu Vytamase sissetoomine ainult rikuks soovitud efekti.

Samuti seob Vytamast mainiv lause tema hukkumise Lembitu omaga. Nii pidanuks Vytamas figureerima ka Madisepäeva lahingu mahukas ja detailses kirjelduses, kus Henrik loetles mitmeid teisi langenud eesti ülikuid.²⁰ Peale selle

¹⁵ XXV, 2. Nii on olnud tavaks viidata Henriku Liivimaa kroonika peatükile ja alapeatükile. Eestikeelne tekst on võetud tõlke 2005. aasta väljaandest (Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk R. Kleis, toim ja komm E. Tarvel. Tänapäev, Tallinn, 2005), ladinakeelne tekst 1955. aasta väljaandest (Heinrici chronicon Livoniae, editio altera. Heinrichs Livländische Chronik, zweite Auflage. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. Toim L. Arbusow jun, A. Bauer. Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1955).

¹⁶ XXV, 2; kroonikateksti variantide ja nende kasutamise kohta: **Tarvel, E.** Sissejuhatus. – Rmt: Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk R. Kleis, toim ja komm E. Tarvel. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, 10–13.

¹⁷ *Origines Livoniae sacrae et civilis.* Heinrich's des Letten älteste Chronik von Livland. Väljaandja A. Hansen. Kymmell, Riga, 1857, 487. Nimeregistris on *Wytamase* nime juurde märgitud: *Beiname Lembits?*

¹⁸ **Luiga, J.** Lembitus Vytamas, 10.

¹⁹ Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk R. Kleis, toim ja komm E. Tarvel. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, 223, komm 17.

²⁰ XXI, 3.

nimekirja Vytamast mujal ei esine. Asudes seisukohale, et Vytamas oli eraldi isik, tuleks selgitada, miks on ta selles loetelus ainus nimetatud, keda mujal ei mainita.

Mis puutub komasse nimede vahel, siis säilinud käsikirjadest parimaks peetav, nn Codex Zamoscianus, katkeb enne selle loeteluni jõudmist. Paremusest järgmiseks käsikirjaks peetakse nn Codex Skodeiskianust.²¹ Seal koma kahe nime vahel tõesti puudub ja huvipakkuv lause esineb kujul:

*Numquid non Lembitus Vytamas, cum aliis senioribus suis perfidis in Saccula a Rigensibus interfecti ceciderunt?*²²

Leonid Arbusow noorem arvas, et kuna kroonika tekstis on sõna *cum* (“koos”) sageli kasutuses sünonüümina sõnale *et* (“ja”), siis on siin viidatud kahele isikule, ja pani koma Vytamase järelt nime ette. Käsikirjadest tulenevat põhjust ei näi selleks olevat. Arbusow nentis samuti, et kuigi kroonikatekst viitab juba varem kirjeldatule, on see ainus koht kroonikas, kus Vytamase nimi esineb.²³

Seega paistab, et nii Henriku teksti loogika järgi kui ka arheograafiliselt on põhjendatum arvata, et nii Lembitus kui ka Vytamas viitavad samale isikule. Eesti eelkristlike nimede juures näib valitsevat ainunimesüsteem, st vanemad panid lapsele üheainsa nime.²⁴ Nii võib arvata, et Vytamas polnud Lembitu teine eesnimi, vaid mingisugune lisa- või hüüdnimi.

Mida võis Vytamas tähendada? Nime lõpus kajastub ilmselt kas sõnatüvi *-mees* või suffiks *-mas*, mõlemad on eesti eelkristlike nimede levinud lõpud.²⁵ Juhan Luiga oletas, et Vytamase tähendus on Võidumees.²⁶ Seda ei näi keeleteaduslik analüüs siiski toetavat. Paul Alvre hinnangul kajastub Vytamase nimes tõenäoliselt sõnatüvi *viht(a)*.²⁷ Mida *viht(a)* kunagistes läänemeresoome isikunimedes tähendas, jääb ebaselgeks. Detlef-Eckhard Stoebke ei pidanud võimalikuks ühtki tõlgendust kindlalt eelistada.²⁸ Eduard Roos ei pidanud rahuldavaks *viht(a)* mõtestamist tänapäevases tähenduses kui saunaviht või kimp, kuna nii jääks arusaamatuks, mis tähendus oli näiteks Vana-Liivimaa vakuraamatutest teadaolevatel pärisnimedel Meleuicht (Meeleviht) või Vichte (Vihta). Roos seostas sõna *viht(a)* häälikulooliselt sõnaga *viips(i)*, mis tähistas murdeti erinevaid kinnitus- ja tugipuid (hobuseriistades, sarikatel, väravates), ning arvas, et *viht(a)* võis tähendada

²¹ Tarvel, E. Sissejuhatus, 11–13.

²² Autorile saatis käsikirja vastavast leheküljest digitaalse ülesvõtte Läti ülikooli akadeemilise raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonna, kus käsikirja säilitatakse, juhataja Aija Taimina. Käsikiri kannab numbrit 483, lause esineb 209. leheküljel.

²³ Heinrici chronicon Livoniae, editio altera, 180, märkused i) ja 12.

²⁴ Roos, E. Inimene ja loodus eesti muistses antroponüümikas. – Rmt: Keel, mida me uurime. Koost M. Mäger. Valgus, Tallinn, 1976, 106–119.

²⁵ Roos, E. Eesti muistsed liitvälised ja tuletuslikud isikunimed. – Rmt: Keel, mida me uurime. Koost M. Mäger. Valgus, Tallinn, 1976, 122–123.

²⁶ Luiga, J. Lembitus Wytamas, 10.

²⁷ Alvre, P. Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (II). Isikunimed. – Keel ja Kirjandus, 1984, 9, 542.

²⁸ Stoebke, D.-E. Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems. Leibniz, Hamburg, 1964, 141.

ka tuge või kaitset. Meleuicht tähendaks sel juhul hinge- või elutuge, Vichte aga lihtsalt kaitset või tuge. Sel moel saadud nimetähendused oleksid loogilisemad kui *viht(a)* viha või kimbuna mõtestamisel.²⁹

Kuigi see pole kaugeltki kindel ja tõlgendusvõimalusi on kindlasti teisigi, võis Vytamas tähendada midagi seoses toetamise või kaitsmisega. Küsimuse juurde, kuidas ja miks võis Lembitul selline epiteet kujuneda, tullakse allpool. Järgmiseks on küsitud, milline võis olla Lembitu ja tema lähikonna seos Sakalaga, kus asus Lembitu linnus, *castrum Lembitu, quod Leole vocatur*.³⁰

SENIORES DE SACKALE

Kui 1217. aasta sügisel võtsid Lembitu vend Unnepewe ja tema kaaslased vastu ristiusu, kirjeldas Henrik seda kui

sakalaste teistkordset ristiusku pööramist.³¹

Sakalased nõustusid esimest korda ristiusku vastu võtma 1211. aasta kevadel – ja pärast veel paljusid sõjakäike Sakalast Liivimaale ning vastupidi samuti 1211. aasta sügisel ja 1215. aasta kevadel.³² 1217. aasta sügis polnud seega mitte teine, vaid neljas kord.

Vaevalt Henrik loendamiseks eksis. Paistab hoopis, et sakalased ei toiminud suhetes Riiaga kuigi ühtsena. 1217. aasta sügisel võtsid ristiusu teist korda vastu tõepoolest Leole linnuse ülikud, Lembitu lähikondsed.³³ Nagu järgnevalt argumenteeritud, paistab, et kuigi asudes Sakala piirides, ei pidanud leolelased endale siduvaks seda, mida otsustati mujal.

1211. aasta kevadel olid ristiusku astunud Sakala suurima, Viljandi linnuse *seniores*.³⁴ Näib, et 1212. aasta suve läbirääkimistel, kus poolteks olid “eestlased” ja “piiskop [Albert] koos sõjateenistuse vendadega ja vanematega Riias”, oli ühine arusaam, et ristiusku on juba astunud kõik sakalased, “kuni Pala jõeni”.³⁵

Veidi pärast viljandlaste ristiusku astumist, 1211. aasta suvel juhtis Lembitu aga sakalastest sõjaväge rüüsteretkel Liivimaale.³⁶ 1212. aasta algul jälitas ja tappis Lembitu salga sõjameestega Riias tulnud preester Salomoni, kes oli Viljandis inimesi ristitud ning tagasiteel Riiga.³⁷

²⁹ **Roos, E.** Eesti *meel*-ainesega muistsed isikunimed. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 1971, 17, 86–87.

³⁰ XVIII, 7.

³¹ XXI, 5, 6.

³² XIV, 11; XV, 7; XVIII, 7.

³³ Esimest korda 1215. aastal: XVIII, 7.

³⁴ XIV, 11.

³⁵ XVI, 1. Pala ehk Navesti jõgi oli piiriks Sakala ja Nurmegunde vahel, Lõhavere linnus asus jõe lähedal, Sakala poolel (XV, 7).

³⁶ XIV, 12.

³⁷ XV, 9.

Paistab, et 1211. aasta lõpul riialaste³⁸ sõjakäik Sakalasse suundus nimelt Lembitu vastu, kui mindi esmalt mööda mereranda, sisenedes alles Leole juures Sakalasse

kõige viletsamat teed pidi mööda metsi ja soid.

Pärast rüüstamist naasti sõjasaagiga koormatult Liivimaale

teist teed minnes rõõmuga,

st otseteed Viljandist mööda.³⁹ 1215. aasta kevadel läks riialaste sõjavägi Sakalasse ja jättes seljataha Viljandi linnuse,

hakkas rüüstama Leole ümbruses. Leolet piirati kolm päeva ja taas naasti Liivimaale nähtavasti otseteed, Viljandi kaudu.⁴⁰ Erinevalt sõjakäikudest Saaremaale ja Harjumaale 1216. aastal ei kardetud tagasiteel kohalike rünnakuid.⁴¹ 1217. aasta sügisel, kui Lembitu kogus Liivimaale tungimiseks sõjaväge, läks sellele vastu liikuv riialaste sõjavägi esmalt

Viljandi linnuse juurde, kus öösel puhkasid; ja pidanud sealsamas missatalituse, läksid nad apostel Matteuse päeval vaenlastele vastu.⁴²

Henriku sõnakasutus on hägune selle kohta, mis toimus Sakalas pärast viljandlaste ristiusu vastuvõtmist 1211. aasta kevadel. Umbes kuu aega hiljem

saadeti [Riiast] saadikud Eestimaale vaatama, mis paganad teevad. Tagasi tulnud, teatavad need sõjast [*bella nunciant*], toovad rahu tagasi [*pacem secum referunt*] ja paljastavad [*aperiunt*] truudusemurdjate kavatsused.⁴³

Seda on mõistetud kui Viljandis sõlmitud kokkuleppe, mis sisaldas ka rahu pidamist, ülesütlemist ja Sakala kui terviku sõdimise jätkamist riialastega.⁴⁴ Olnuks aga kummaline, et saadikud rahu ülesütlemise “paljastavad”. Näib, et sõjast ja rahust oli kombeks teatada sõnaselgelt ning saadiku saatmisega, mõnikord koos rituaalse aktiga.⁴⁵ Ebamäärane on ka Henriku fraas “toovad rahu tagasi”.

Saadikute sõnumile reageerisid igatahes Kaupo ja mõõgavendade Võnnu meister Bertold rüüsteretkega Sakala lõunaossa, millele järgnes lõunasakalaste vasturetk Ümera põhjakaldale. Esimest korda ilmus nüüd kroonikasse Lembitu,

³⁸ Siin ja edaspidi tähistavad “riialased” Liivi-, Läti- ning Eestimaa läänekristlasi, nii mujalt saabunuid kui ka neofüüte. Nõnda näib sõna *rigenses* olevat kasutanud ka Henrik: “ugalased võtsid pärast vastu riialaste preestrid ja nad ristiti nende poolt ja arvati riialaste hulka” (XIV, 2). Ka nimesid Liivimaa, Lätimaa ja Eestimaa on siin kasutatud Henrikuga samamoodi, viidates liivlaste, latgalite ning eestlaste asualadele.

³⁹ XV, 7. Teede kohta Sakalas vt **Veldi, M.** Roads and hill forts in southern Estonia during the German conquest in Henry’s *Chronicle of Livonia*. – Rmt: Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. Toim H. Valk. (Muinasaja Teadus, 24.) University of Tartu, Institute of History and Archaeology, 2014, 408–410.

⁴⁰ XVIII, 7.

⁴¹ XIX, 9; XX, 2.

⁴² XXI, 2.

⁴³ XIV, 12.

⁴⁴ **Vahre, S.** Muinasaja loojang Eestis, 79; Henriku Liivimaa kroonika (2005), 82, komm 20; Eesti ajalugu, II, 44.

⁴⁵ XVII, 2; XXV, 3; XXVI, 9.

kes tuli samuti kohe Liivimaale nähtavasti juba valmis “teise sõjaväega”, suundudes Ümerat ületades rüüstama kaugemale lõunasse.⁴⁶

Saadikute sõjast teatamine, *bella nunciant*, võis tähendada teatamist Sakala põhjaosas kogunevast Lembitu sõjaväest. See polnud seotud viljandlastega, nõnda puudus ka rahu ülesütlemine – rahu olid teinud ju viljandlased. Faktiliselt (ja poeetiliselt) tõid saadikud küll rahu endaga koos tagasi, kuid Sakalas läks mingi osa sakalastega taas sõdimiseks. Viljandi ülikusuguvõsa⁴⁷, kes ilmselt nägi endal juhtrolli ja kel nähti seda Sakalas olevat⁴⁸, aga jäi neist sõdimistest kõrvale. Näib, et Sakala lõunaosa ülikud jätkasid esialgu sõdimist, ent Liivimaale lähimatena järjest mitme rüüsteretke ohvriks langeses andsid nad, nagu olid teinud ka viljandlased, 1211. aasta lõpul riialastele rahu tagatiseks pantvange ja võtsid vastu ristiusu.⁴⁹ Sakala põhjapiiril asuv Lembitu markeeris oma positsiooni aga preester Salomoni tapmisega.

Nagu näitab 1212. aasta läbirääkimistel kokkulepitu kirjeldus, pretendeerisid viljandlased vist siiski oma sõna maksvusele kogu Sakalas. Praktikas tuli aga nentida, et Lembitu oli end kehtestanud üsna iseseisvana ega tahtnud lasta end viljandlaste kokkulepetega siduda. Ehk viibis läbirääkimistel ka Lembitu, igatahes

pärast paljusid vaidlusi tehti lõpuks kolmeks aastaks rahu kõige poolest, jättes siiski sakalased kuni Pala jõeni piiskopi ja sakslaste [vaimuliku] võimu alla, et nemad, kes pantvange andes olid lubanud ristiusu vastu võtta, ristiusu õiguse ja ristimise täielikult vastu võtmuna rõõmu tunneksid.⁵⁰

Formaalselt oli ristiusu vastu võtnud kogu Sakala, ent ristitud pidid saama ja *christianitas*’e usulis-õigusliku ruumiga ka faktiliselt liituma ainult pantvange andnud. Seda olid teinud viljandlased ja lõunasakalased, Lembitu ning teised leolelased aga mitte.

Viljandlaste 1211. aasta otsus ristiusku astuda justkui kehtis üle Sakala. Pärast viljandlaste ristiusku astumist loodud Eestimaa piiskopkond vastse piiskopi Theodericiga eesotsas⁵¹ justkui sai endale Sakala näol reaalse ja arvestatava territooriumi. 1211. aasta lõpul riialaste rünnakus linnuse kaotanud Lembitu⁵², kes oli ilmselt huvitatud tähtajalisest rahust, justkui tunnistas viljandlaste sõna “kuni Pala jõeni” maksvaks, samas ei kohustunud ta tegelikult millekski. Selline võiski olla realistlik kompromiss.

⁴⁶ XIV, 12.

⁴⁷ Suguvõsade (resp. sugukondadest, klannidest) kui tollase eesti ühiskonna mõtestamisel olulisest kategooriast vaata ülevaltlikult ja koos seal viidatud kirjandusega **Valk, H.** The fate of final Iron Age strongholds in Estonia. – Rmt: Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. Toim H. Valk. (Muinasaja Teadus, 24.) University of Tartu, Institute of History and Archaeology, 2014, 339–344.

⁴⁸ Viljandi oli sajanditevanune keskus, mida valitsev suguvõsa oli lähikonnas teiste võimu-pretendentide esiletõusu nähtavasti edukalt tõrjunud (**Valk, H.** The fate of final Iron Age strongholds in Estonia, 338–344).

⁴⁹ XIV, 12; XV, 2, 7.

⁵⁰ XVI, 1.

⁵¹ XV, 4.

⁵² XV, 7.

Mõistes sündmusi selliselt, et alates 1211. aastast oli Sakala, välja arvatud Leole linnuse võimuala, kristlik ja edasised sõdimised toimusid riialaste ning leolelaste vahel, saavad ehk loomulikuma selgituse ka 1211. aasta kevadele järgnenud sündmuste kirjeldused. Kui rahu oluks üles öeldud ja viljandlased riialastega sõjajalal, jääks arusaamatuks, kuidas sai preester Salomon lihtsalt Viljandisse ristima minna. Nähes vastaspooltena riialasi ja leolelasi, saab selgituse see, miks pärast 1211. aasta kevadet ning enne 1217. aasta sügist, mil Sakalast Liivimaale ja vastupidi toimus palju sõjakäike, ei rünnatud kordagi uuesti keskset Viljandi linnust, vaid vastupidi, riialased liikusid turvaliselt Viljandist mööda ning sihtmärgiks näis olevat nimelt Leole. Nii muutub loogiliseks ka riialaste sõjaväe laagripaik Viljandi all enne Madisepäeva lahingut.⁵³ Samuti, kui 1217. aasta sügisel kogutav sõjavägi oleks olnud kogu Sakala ettevõtmine, jääks arusaamatuks, miks kogunes see Sakala põhja-, mitte aga lõunapiirile. Seal oluks see tõkkeks võimalikele rüüstajatele, samuti saanuksid Pikasilla või Jõgeveste juures Väike-Emajõe ületavad novgorodlased, keda oodati, lõpuks lõunasse liikuva sõjaväega otseteed ühineda.⁵⁴ Sõjaväe kogunemine Pala äärde on aga loogiline, kui seda näha Lembitu ja leolelaste sõjaväena, kusjuures ülejäänud Sakala võis asuda isegi vastasleeris.

Loomulikku konteksti asetuvad ka riialaste ühised rüüsteretked Harju-, Järva- ja Virumaale 1216. aastal ning 1217. aasta algul. Näib, et mõlemal puhul mängisid juhtivat rolli Sakala *seniores eiusdem provincie* ehk selle piirkonna valitsejad⁵⁵ (st mitte vaid ülikud, kes olid pärit Sakalast, *de Sackale*)⁵⁶, küllap siis viljandlased. Kroonikatekstiga mitte kuigi kokkukõlavate konstruktsioonidega on üritatud neid retki klappima panna käsitleusega ühtsest riialastega sõdivast Sakalast.⁵⁷ Selline vajadus langeb ära, kui näha viljandlasi selleks ajaks juba mitu aastat tagasi kristianiseerunutena. Suur osa sakalasi olid 1217. aastaks juba mõnda aega ka riialased.

Samuti saab selgituse, kuidas “sakalaste” neljas ristiusu vastuvõtmine sai “teistkordne” olla. Viljandlased küll kõnelesid kõigi sakalaste nimel, ent nende tegelik võim Pala äärde (alates 1211. aastast) ei ulatunud. Leole oli hiljemalt 1211. aastast eraldi ja Viljandile vastanduvgi võimukeskus.

Miks on asjade selline käik kroonikast küll nähtav, aga mitte esile tõstetud? Miks ei tea me Viljandist ühtki Kaupot? Põhjuseks võiks näha 1223. aasta apostaatias Sakalas ja Ugandis, millest alguse saanud sõdimised hävitasid seni enam kui kümne aasta jooksul kujunenud usulis-poliitilise korralduse Lõuna-Eestis.

⁵³ Artur Vassar on oletanud, et Viljandi oli maha jäetud ja sakalaste plaan oli meelitada riialased linnusesse ööbima, et nad siis sisse piirata, analoogselt 1217. aasta kevadtalvel Otepääl toimunuga (**Tõnisson, E., Selirand, J., Vassar, A.** Kui Lembitu kutsus..., 71). Sellisel juhul oleks arusaamatu, miks linnust edasi liikudes väikese garnisoniga ei mehitatud või soovimata seda teha, vähemalt maha ei põletatud, nagu oli tehtud 1211. aasta lõpul Leolega (XV, 7). Eesootav lahing võinuks ju ka teisiti minna.

⁵⁴ XXI, 2. Väike-Emajõe ületuskohtadest: **Veldi, M.** Roads and hill forts in southern Estonia during the German conquest in Henry's *Chronicle of Livonia*, 400–403.

⁵⁵ XX, 2, 6.

⁵⁶ XIV, 12.

⁵⁷ **Vahre, S.** Muinasaja loojang Eestis, 113, 116.

1219. aastal tungis Taani kuningas Valdemar II koos Lundi peapiiskop Anders Suneseniga Põhja-Eestisse ja vallutas kiiresti Revala, Harju-, Järva- ning Virumaa. Vaieldes piiskop Albertiga õiguse üle Eestimaal usku levitada, jõudsid taanlased 1220. aastal aga kokkuleppele mõõgavendadega, keda volitasid endale Sakalat ja Ugandit allutama.⁵⁸ 1221. aasta lõpu juures mainibki Henrik, et mõõgavennad on asunud kõigisse Sakala ja Ugandi linnustesse.⁵⁹

See pidi häirima Sakala ja Ugandi ülikuid. Viljandlastele võis isegi hästi sobida korraldus, kus neil kui katoliiklastel oli kümnnisekohustus, aga samas avanesid avaramad võimalused läänekaubanduseks⁶⁰ ja ühiselt tugevamatena oli võimalik käia sõjakäikudel mittekatoliiklike naabrite juures.⁶¹ Võib-olla nägid viljandlased ka võimalust ristiusu ideoloogia ja Alberti ristisõitjate toel oma võimupositsiooni tugevdamiseks.⁶² Omaenda kohaliku võimu pretensioonidega mõõgavendade asumine Viljandisse oli aga midagi muud. Saanud võib-olla innustust saarlaste võidust Saaremaale tunginud taanlaste üle 1222. aasta suvel, tapsid viljandlased 1223. aasta algul Viljandis asunud mõõgavennad ja õhutasid sama tegema ka ugalasi.⁶³ Vastuseis mõõgavendade võimukehtestusele kasvas üle ristiusust kui sellisest taganemiseks. Järgnenud sõdimised päädisid aga Viljandi linnuse piiramise ja alistumisega 1223. aasta suvel. Mõõgavennad panid oma võimu Sakalas maksma.⁶⁴

---

⁵⁸ XXIII, 2; XXIV, 2.

⁵⁹ XXV, 5

⁶⁰ **Munzinger, M. R.** The profits of the cross: merchant involvement in the Baltic Crusade (c. 1180–1230). – Rmt: The North-Eastern Frontiers of Medieval Europe. Toim A. V. Murray. Ashgate Variorum, Farnham, 2014, 329–352.

⁶¹ Lisaks eeltoodud sõjakäikudele Põhja-Eestisse ka Riia sakslaste, liivlaste, latgalite, sakalaste ja ugalaste retked Novgorodimaale (XXV, 5, 6).

⁶² Võib-olla umbes nii, nagu Kaupo oli Albertilt saanud sõjameeste jõul pannud end maksma talle vastandunud koivaliivlaste üle, saavutades positsiooni, mida Henrik määratles *quasi rex* (VII, 3; X, 10). Võib-olla ületasid viljandlased juba ristiusku vastu võttes otsustusõiguse piire, mida neil Sakalas tajuti olevat, ja lootsid riialaste toel muuta ka võimuvahekordi Sakala ülikute seas. Lembitut võiks sellisel juhul mõtestada ka kui viljandlaste suurema võimu püüdlustele vastuseisjat, teatava Sakala sisepositsiooni juhti. Sellise kaaluga asja nagu ristiusu vastuvõtmine pidanuks ehk otsustama laiem ülikute kogu ja juhtivat suguvõsa võis kristluse pakutav rohkem huvitada kui ülejäänuid, nagu näitaks ka asjade kulg Ugandis. 1210. aasta algul (XIII, 5): “Ja piiskop saatis preester Alebrandi Otepääle nii rahu uuendamaks kui kaupmeeste vara tagasi nõudmaks. Eestlased kogu Ugandist, kuulda saades, et on saabunud piiskopi saadikud, tulid kokku nõupidamisele ja Alebrand, tehes oma suu lahti, õpetas neile Kristuse usku. Seda kuulnud, jooksevad eestlased odade ja mõõkadega kokku teda tapma. Kuid mõned vanemaist ütlevad teda kaitstes: “Kui me selle piiskopi saadiku oleme tapnud, kes siis edaspidi meid usaldaks või saadikut läkitaks?” Ja tahtmata kuulata lunastuse sõnu, saatsid nad Alebrandi piiskopile tagasi ja läkitasid koos temaga mehed rahu tegema.”

⁶³ Saarlased: XXVI, 4–5. Sakala-Ugandi: XXV, 5; XXVI, 5; Liivimaa Vanem riimkroonika. Tõlk U. Eelmäe, toim E. Tarvel. Argo, Tallinn, 2003, värsid 769–775. Kuigi Henriku Liivimaa kroonikas on need esitatud dramaatiliselt järjestikku, ei saa neid algatusi koordineeritult pidada: viljandlased tegutsesid pool aastat hiljem.

⁶⁴ XXVII, 2; XXVIII, 8–9.

Nii võiks ehk arvata, et neofüütidest viljandlastest olid saanud apostaadid, mis tegi lõpu ka nende kui mitte füüsilisele, siis igatahes poliitilisele eksistentsile. Võib-olla oli aastatel 1211–1223 kristlased olnud viljandlaste lugu leidnud kuulusetu lõpu ja Riia misjoni eduloo kirjutamise ajaks polnud selles enam midagi, mis väärinuks Henriku poolt talletamist.⁶⁵

Näib, et hiljemalt oma esmakordse ilmumise ajaks kroonikasse sõjakäigul Liivimaale 1211. aasta kevadel ajasid Lembitu ja tema lähikondsed Viljandi ülikutest teistsugust poliitikat. Nad vastandusid resoluutselt ristiusule ja aina jätkasid sõdimist riialastega.⁶⁶ Sealjuures pidi olema tegu üsna riskantse ettevõtmisega, sest Leole ei olnud omas ajas ligilähedaseltki Eesti ala domineerivamaid võimukeskusi. Vastupidi, näib, et see oli väike kindlustatud mõis.⁶⁷ Järgnevalt on üritatud mõista, mis võisid sellise toimimisviisi valikul Lembitu eesmärgid olla ja kuidas ta mõtles nendeni jõuda.

PRINCEPS AC SENIOR

Lembitu aktiivne tegevus, millest on jälgi, algas varsti pärast Viljandi piiramist ja viljandlaste poolt ristiusu vastuvõtmist 1211. aastal. Lembitu juhtis sõjaväe Sakalast Liivimaale rüüstama. Seni arutletud arvesse võttes oli tema initsiatiiv aga vaevalt ajendatud solidaarsusest viljandlastega. Miks hakkas Lembitu riialastega sõdima ja miks just siis?

Nagu arheoloogilisest materjalist nähtub, ei olnud võimuvõitlused muinasaja lõpu Eesti ülikusuguvõsade vahel vist midagi ebatavalist. Tuvastada saab nii võimu koondamisi kui ka võib-olla nende nõrkuse hetkedel vastuhakke suurema ala esivõimule pretendeerijatele.⁶⁸ Nii võiks küsida, kas Lembitu sekkumine juba mõned aastad tuure kogunud sõdimisse riialastega polnud ennekõike viljandlaste trotsimine ja vastuhakk nende autoriteedile?

1208. aastal vastasid ugalased riialaste sõjakäigule Ugandisse latgalite Beverini linnuse piiramisega,

olles kutsunud sakalasi endale appi.

Latgalid vastasid omakorda rüüsteretkega Sakalasse

ja tapsid, keda nad leidsid, hommikust õhtuni, /.../ kuni tapjate väsinud käed ja käsivarred suurest rahva surmasaatmisest juba jõuetuks jäid.

⁶⁵ Nii sobis ka Madisepäeva lahingu kirjeldust tagantjärele pealkirjastada *De bello in Sackalam* – Sõjast Sakala vastu (XXI, 1).

⁶⁶ Nii pärast Leole mahapõletamist 1211. aastal kui ka Lembitu (või vähemalt mitme tema lähikondse) poja pantvangi võtmist 1215. aastal (XV, 7; XVIII, 7).

⁶⁷ **Lang, V.** Varalinnalised keskused (aolinnad) hilismuinasaegses Eestis. – Rmt: Kui vana on Tallinn?: 13. mail 2004 toimunud konverentsi ettekanded ja diskussioon. Koost T. Kala. Ilo, Tallinn, 2004, 20–21. Võimukeskuste dünaamikast muinasaja viimastel sajanditel Eestis vt **Siig, K.** Changes in the Network of Strongholds and Power Centres in Estonia in the 11th Century.

⁶⁸ **Valk, H.** The fate of final Iron Age strongholds in Estonia, 339–344.

Vasturetket ei toimunud, tehti hoopis aastaks rahu.⁶⁹ Järgmist korda tabas sõjakäik Sakalat 1211. aasta kevadtalvel, kui riialased suundusid Viljandit piirama.

Ja sakslased saatsid liivlasi ja lätlasi kogu ümberkaudset provintsi rüüstama ja toiduainete ja vilja järele. Käies läbi kõik külad, tapsid need palju paganaid ja töid teised vangidena linnuse juurde.

Pärast pikka ja tasavägist piiramist nõustusid viljandlased ristiusu vastu võtma.

Sellejärel sakslased, kutsunud vanemad linnusest välja, esitavad neile kõik ristiusu õigused ja töotavad rahu ja vennalikkude armastust. /.../ Rahu üle väga rõõmustades töotavad nad [viljandlased] sellesama ajaga mis liivlased ja lätlased ja sellesama õigusega ristimise sakramendi vastu võtta.⁷⁰

Pole raske ette kujutada, kuidas võisid uudise edaspidisest püsivast rahust riialastega vastu võtta lihtsad sakalased. Veidi enam kui kahe aasta eest oli Sakalat keset talve nähtavasti väga rängalt laastatud. Sakalast omapoolset rüüsteretket ei korraldatud, nii polnud kannatanutel võimalik ka sellega liitudes kaotusi korvata. Isegi kui vahepealse kahe suvega oli olnud võimalik hävitatud mingil määral taastada, muutis Viljandi piiramisega kaasnev rüüstamine pingutused tühjaks. Käes oli kevadtalv, mil toitu võib-olla niigi nappis; kui rõõviti või hävitati ka seemnevili, ootas ees nälg.

Kui nüüd ehk kuu aega hiljem

saadeti saadikud Eestimaale vaatama, mis paganad teevad,

siis

teatavad need sõjast

ehk nagu eespool arutatud, võib-olla Lembitu poolt sõjaväe kogumisest.

[L]äksid Lembitu ja Meme, vanemad Sakalast, teise sõjaväega liikvele minnes üle Ümera /.../ ja tõusis suur häda kõigil Liivimaa rajadel.⁷¹

Kui käsitleda vähemalt võimalikuna Eduard Roosi pakutut, et Vytamase nimi tähendas midagi toetamise või kaitsmisega seotut, võiks selles Lembitu epiteedis näha ehk viidet tema n-õ poliitilisele platvormile, millelt ta viljandlastele vastandus. Viljandlaste otsus riialastega liituda sundis tavalisi sakalasi juba teist korda riialaste laastamist lihtsalt ära kannatama. Lembitu pakkus nüüd aga võimalust kättemaksuks ja sõjasaagiks. Keskmise Sakala talumehe jaoks ta võiski olla, erinevalt Viljandi omadest, rahva kaitsja, *vihtamees*. Nii võis riialastega sõdima hakkamine 1211. aastal olla vahend enda autoriteedi suurendamiseks viljandlaste arvel. Nagu arutletud, näitab 1212. aasta läbirääkimiste kirjeldus ehk seda, et võimusuhe viljandlaste ja leolelaste vahel oli selleks ajaks üsna ambivalentne.

Muljet, et nimelt riialastega sõdimine polnud Lembitu eesmärk, vaid pigem vahend, süvendavad 1212. aasta sündmused. 1211. aasta lõpul ilmus Leole lähistele ühtäkki lääne poolt “mööda metsi ja soid” (vältides Viljandi võimufääri sakalaste tülitamist?) riialaste sõjavägi. Üllatusrännak näis edukas olevat: sõja-

⁶⁹ XII, 6.

⁷⁰ XIV, 11.

⁷¹ XIV, 12.

saagi kogumise kohaks võidi teha *villa Lambite*, rüüstati kolm päeva ja lahkudes süüdati linnus. Paistab, et Lembitu koos kaaskonnaga jättis Leole maha ja üritas rüüstajaid külades tabada. Teisiti oleks raske selgitada sõjakäigu mõlema eestvedaja, latgali ülikute Dote ja Paike surmasaamist.⁷²

Pole vist liigne oletus, et Dote ja Paike tapmisest hoolimata mõjus riialaste selliselt õnnestunud rünnak Lembitu mainele hävitavalt. Kui Lembitu silmis oluksid vaenlasteks, kellele mitte alla jääda ja keda lüüa, nimelt riialased, pidanuks nüüd järgnema vasturünnak Liivimaale. Analoogselt olid käitunud ugalased: Otepää ootamatule vallutamisele 1210. aasta sügisel järgnes Võnnu piiramine ja Ümera lahingu järel vangivõetud vaenlaste küllap demonstratiivselt julm surmamine,

teinud oma mõõkadega nende selgadele ristid.⁷³

Lembitu aga kogus 1212. aasta algul sõjaväe sakalasi ja ugalasi, “oma sõjaväe”, ning suundus rüüstama hoopis Pihkvat, mille sõjamehed olid sel ajal Varbolat piiramas. Retk oli nähtavasti edukas, vastupanu kohtamata naasti saagi ja vangidega. Enne teeasumist püüdis Lembitu koos kaaskondlastega kinni ja tappis Eestimaa piiskop Theoderici saadetud preester Salomoni, kes oli Viljandis inimesi ristitud.⁷⁴

Jääb mulje, et konkreetset riialastega sõdimisest oli tähtsam enda väejuhimaine taastamine (polnud oluline, keda konkreetset võideti) ja seejuures demonstratiivselt viljandlastele vastandumine. Lembitu Pihkva-sõjakäigul osales ka ugalasi. 1211. aasta suvel olid latgalid järjepanu Ugandit laastanud, nii et

kes oli ühtede käest pääsenud, tapetakse teiste poolt; provintsidesse ja küladesse, kuhu ühed ei jõudnud, tulevad nende järel teised ja /.../ nad tapavad kõik mehed, keda nad kätte saavad, ei säästa rikkaid ega vanemaid.⁷⁵

Võib arvata, et sellega nõrgenes Ugandis ka otepäälaste mõjuvõim⁷⁶ ja ehk, nagu näitaks Pihkva-sõjakäigu osaliste ring, võis Lembitu autoriteet laieneda aegamööda Võrtsjärve teiselegi kaldale.⁷⁷ Näib, et samalaadne lüüasaamise järel prestiiži taastamise tsükel kordus ka nii 1215. aasta suvel kui ka 1215. aasta sügisest 1217. aastani.

1215. aasta suvel, pärast 1212. aastal tehtud kolmeaastast rahu, ründasid riialased taas Leolet. Seekord piirati Lembitu koos lähikondsetega sisse ja kui Leole oli maha põlemas, võtsid nad vastu ristiusu ning andsid pojad pantvangideks. Seejärel tabas Liivimaad sakalaste-ugalaste, läänemaalaste ja saarlaste suur koordineeritud sõjakäik. Henriku sõnakasutus nagu viitaks, et Lembitu äsjane alla-

⁷² XIV, 12; XV, 2, 7.

⁷³ XIV, 6–8.

⁷⁴ XV, 8–10.

⁷⁵ XV, 7.

⁷⁶ Näib, et Otepää oli Kagu-Eesti võimukeskus: **Siig, K.** Changes in the network of strongholds and power centres in Estonia in the 11th century, 310–313; **Valk, H.** The fate of final Iron Age strongholds in Estonia, 335–338.

⁷⁷ Ka ühe 1211. aasta suve või sügise sõjakäigu toimepanijatena (XV, 7) märkis Henrik “sakalased ja ugalased, seni veel terved ja puutumata” ehk siis nähtavasti põhjasakalased (leolelased) ning põhjaugalased.

jäämine riialastele oli sõjakäigu peamisi ajendeid.⁷⁸ Tasub toonitada, et erinevalt varasematest sakalaste (küllap siis viljandlaste, kuna järgnes Viljandi piiramine) ja ugalaste koos rüüstama või piirama minemistest oli see mitmeti keerukam ettevõtmine. Mitte väheolulisena olid koordineeritult tegutsema pandud sõjamehed keeleliselt ja kultuuriliselt üsna erinevatest piirkondadest.⁷⁹ Sel sõjakäigul võtsid “sakalased ja ugalased” kinni ning piinasid surnuks latgali suurüliku Talibaldi.⁸⁰ Taas näib, et leolelased olid lüüasaamise vähemalt oma prestiiži säilitamise plaanis kompenseerinud efektse omapoolse sõjakäiguga.

Talibaldi tapmise järel algatasid tema pojad Rameko ja Drivalde aga enneolematu rüüsteretkede seeria ugalaste vastu. Võib-olla oli Talibaldi tapmine olnud mõnede ugalaste initsiatiiv, ugalased ja latgalid olid omavahel sõdinud ju aastaid, kui mitte aastakümneid. Või siis ei hoolinud Talibaldi pojad ja teised latgalid, kes täpselt eestlastest olid sõjakäigu algatanud või Talibaldi tapnud. Süüdlastena nähti kõiki.

[N]ad tungisid Ugandisse /.../ ja kõrvetasid kättemaksuks Talibaldi eest elusalt kõiki mehi, keda kätte said /.../ ja kättemaksuks oma kunagi eestlaste poolt maha löödud vanemate [*parentes*] ja sugulaste eest ihkavad mehi tappa. /.../ Ja käies läbi kõik provintsid kuni Emajõeni Tartus, ei säästa nad kedagi, vaid tapavad, mis iganes on meessugu.⁸¹

Kui latgalid olid juba mitu korda järjest Ugandit laastanud, liitusid nendega ka mõõgavennad. Viimased nägid ilmselt võimalust Clairvaux' Bernardi vaimus, *aut ritus ipse, aut natio deletur*, paganaid sõjaga ristiusule allutada.⁸²

Nad mõtlesid nimelt nii kaua nendega sõdida, kuni kas tulevad need, kes olid alles jäänud, rahu ja ristimise järele, või üldse nad maa pealt juurtega ära hävitada.

Sel 1215. aasta suvel latgalitel ja mõõgavendadel

polnud rahu ka endal, kuni nad samal suvel üheksa sõjaväega seda maad rüüstates tegid ta mahajäetuks ja tühjaks, nii et seal ei leidunud enam inimesi ega toitu.⁸³

⁷⁸ XIX, 1: “Sest pärast Ridala-sõjakäiku ja Sakala Lembitu allaheitmist hakkas kogu Eestimaa raevutsema Liivimaa vastu ja nad võtsid nõuks, et purustavad kolme sõjaväega tulles Liivimaa, nii et saarlased piiraksid Riia sisse ja suleksid sadama Väinal, ridalased ründaksid Toreida liivlasi ja sakalased ja ugalased laastaksid vahepeal lätlaste maad.” Näib, et Lembitu koordineeris oma tegevust vähemalt mõnede Ranniku-Eesti ülikutega ka juba 1211. aastal (XIV, 12): “Sest sakalased ja ugalased tungisid lätlastele peale, ridalased ja Mereäärsed provintsid kippusid kolme sõjaväega kallale piiskopi liivlastele Metsepooles ja Letegores, /.../ [s]aarlased, tungides oma röövilavadega Koivale ja tõustes üles Toreidasse, laastasid täielikult kihelkonna Kubeseles.”

⁷⁹ Oletamisi võimalike juba varasemate seoste kohta Saaremaa Tuuu piirkonna, Lihula ja Lõhavere vahel, mis võisid sellist organiseerimist hõlbustada, vt **Oad, K.** Structures and centres of power in Estonia in 1200 AD: some alternative interpretations. – Rmt: Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. Toim H. Valk. (Muinasaja Teadus, 24.) University of Tartu, Institute of History and Archaeology, 2014, 239–256.

⁸⁰ XVIII, 7; XIX, 1, 3.

⁸¹ XIX, 3.

⁸² Bernardlikust ideoloogiast, sh selle ladinakeelse fraasi mõtestamisest Läänemere-äärsete ristiretkede kontekstis vt nt **Fonnesberg-Schmidt, I.** The Popes and the Baltic Crusades 1147–1254. Brill, Leiden, 2007, 32.

⁸³ XIX, 3.

Ugalaste juhid,

kes veel olid Ugandis alles jäänud,
saatsid saadikud Riiga preestrite järele.⁸⁴

Enneolematult julm ja süstemaatiline hävitustöö Ugandis näib olevat mõneks ajaks vaigistanud ka Lembitu. Henriku sõnul saatsid nüüd ka “sakalased” preestrite järele, kes “viisid ristimise lõpuni kuni Palani”.⁸⁵ Kui seejärel 1216. aastal ja 1217. aasta algul näisid viljandlased mängivat juhtivat rolli riialaste rüüsteretkedel Harju-, Järva- ning Virumaale⁸⁶, võis Lembitu leida end uuesti seal, kust alustas: lihtsalt kohaliku ülikuna Sakalas, kus domineerisid viljandlased. Viimaste kunagine otsus Sakala kristianiseerumise kohta oli nüüd ka maksma pandud ja 1215. aasta lõpul toimus Sakalas veel üks preestrite ristimiskäik.⁸⁷ Riialaste retkedel leolelaste vastu 1211. ja 1215. aastal oli hoidutud lõunapoolsema Sakala rüüstamisest. Viljandlased olid nüüd ise need, kes juhtisid sakalasi (koos teiste riialastega) saagi- retkedele. Erinevalt 1211. aasta lõpust või 1215. aasta varasuvest polnud Lembitu nüüd löödud sõjaliselt, küll aga ilmselt poliitilis-ideoloogiliselt.

Uus võimalus saabus 1217. aasta algul. Ristiisku astunud ugalased said 1216. aastal piiskop Albertilt sõjamehi, et kindlustada ja mehitada Otepääd pihkvalaste vastu. 1217. aasta kevadtalvel tungiski Ugandisse novgorodlaste ja pihkvalaste sõjavägi. Piiranud Otepääd sisse,

nad saatsid käskjalgu üle kogu Eestimaa, et need tuleksid piirama sakslasi ja ugalasi Otepääl. Ja tulid mitte ainult saarlased ja harjulased, vaid ka juba ammu ristitud sakalased.⁸⁸

Nagu eespool kirjeldatud, peatus riialaste sõjavägi Lembitu vastu minnes mõni kuu hiljem Viljandi all,

ja pidanud sealsamas missatalituse, läksid nad apostel Matteuse päeval vaenlastele vastu.

Nii läksid ka Otepääd piirama – ja pärast latgalite maale rüüstama⁸⁹ – ilmselt just Lembitu ning talle järgnenud sakalased.

Selle Otepääd piiramise puhul on kurioosne saarlaste osalemine. Tegu võis olla Saaremaalt pärit meestega, kes olid teenistuses näiteks Pihkva vürsti družiinas.⁹⁰ Samas võiks siin näha ka paralleeli 1211. ja 1215. aastaga: see oleks juba kolmas kord, mil mõned “saarlased” tegutsevad samas sihis mõnede “sakalastega”. Võib-olla toimisid taas samad Lembitu *resp.* leolelaste koostöösidemed, mida nüüd kasutati, et kaotatud edu tasa teha. Selliste sidemete olemasolu muudaks ehk ka

---

⁸⁴ XIX, 3–4.

⁸⁵ XIX, 4.

⁸⁶ XX, 2, 6.

⁸⁷ XIX, 7.

⁸⁸ XX, 3, 5, 7.

⁸⁹ XX, 8.

⁹⁰ **Mägi, M.** Ösel and the Danish Kingdom: revisiting Henry’s Chronicle and the archaeological evidence. – Rmt: Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia. Toim M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Ashgate, Farnham, 2011, 324.

loogilisemaks nüüd, 1217. aasta suvel sõlmitud kokkuleppe Novgorodi vürstiga, et too tuleks koos Lembitu kogutava sõjaväega

Liivimaa kirikut hävitama.⁹¹

On küsitav, kas ühe sise-eesti väikeüliku diplomaatiline haare ulatunuks päris selliselt kaugemate ja kõrgemate valitsejateni. Näib, et saarlaste poliitiline suhtlus ulatus nii Polotskisse kui ka Lüübekisse.⁹²

Mis puutub harjulastesse, siis neid oli 1216. aasta hilissuvel tabanud riialaste rüüsteretk. Nagu arutletud, näib Lembitu mõjuvõim olevat ulatunud ugalasteni. Võib-olla oli tal oma osa nüüd ka harjulaste Otepääl sissepiiratud riialaste vastu minemises.

Otepää piiramine oli edukas. Riiaast appi saabunud sõjaväel ei õnnestunud piiramist murda ja see suruti ise linnusesse. Lõpuks lepiti kokku, et kõik Riiaast, Liivi- ja Lätimaalt Otepääle saabunud abijõud lahkuvad Otepäält püsivalt.⁹³ See oli kahtlemata hoop riialaste autoriteedile – ja kui ka mitte lahinguväljal, siis sümboolne ning ideoloogiline võit riialaste vastastele.

Saavutatud edu sai nüüd edasi arendada samamoodi, nagu Lembitu oli varem teinud Sakalas (ja Ugandis). Riialaste, sh viljandlaste retked olid 1215. aasta lõpust 1217. aasta alguseni tabanud läänemaalasi, järvalasi, virulasi, harjulasi ja veidi revalasigi.⁹⁴ Vasturetki polnud toimunud. Kannatanutele sai pakkuda kättemaksuvõimalust oma võimekuse oreooli 1211. aasta Liivimaa-, 1212. aasta Pihkva-, 1215. aasta Lätimaa- ja nüüd Otepää-sõjakäiguga ehitanud väepealiku juhtimisel.

Paistab, et umbes nii võiski minna. Kõike eeltoodut arvesse võttes muutub loogiliseks ja arusaadavaks, kuidas väikese Leole linnuse ülik Lembitu, keda riialased olid kaks korda sealsamas Leoles löönud ning kes kaks aastat varem oli pidanud ka ise ristiusu vastu võtma ja lubama preestrid “kuni Palani” rahvast ristima, võis 1217. aasta sügisel koguda ilmselt keeleliselt ning kultuuriliselt väga eriilmelistest piirkondadest enneolematult suure sõjaväe.

Lembit kutsus kokku kõik kõigist provintsidest. Ja tulid nende juurde nii ridalased kui harjulased, nii virulased kui revalased, järvalased ja sakalased. Ja neid oli kuus tuhat.⁹⁵

Seejuures on küsitav, kas nende piirkondade poliitilist juhtkonda üldse Pala äärde tuli. 1217. aasta algul olid ristiusu vastu võtnud järvalaste *seniores*.⁹⁶ 1218. aasta algul saabusid järvalased Riiga, et kinnitada oma kuulumist riialaste hulka.⁹⁷ Kui riialased pärast Madisepäeva lahingut Lembitu venna Unnepewega rahu tegid, heitsid riialased esmalt ette, et leolelased olid

---

⁹¹ XXI, 2.

⁹² XIX, 10–11; Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch: nebst Regesten. Abteilung 1. Band 1, 1093–1300. Koost F. G. von Bunge. Scientia Verlag, Aalen, 1967, 98.

⁹³ XX, 7–8.

⁹⁴ XIX, 9; XX, 2; XX, 6.

⁹⁵ XXI, 2.

⁹⁶ XX, 6.

⁹⁷ XXI, 6.

vastuvõetud püha ristimise sakramendid ära põlanud.⁹⁸

Järvalaste juhtidega sellist juttu aga ei olnud.

Ka figureerivad Madisepäeva lahingu kirjelduses kahel korral Lembituga seotud ja Sakalast pärit *seniores*, teiste piirkondade ülikud aga mitte.⁹⁹ Vaevalt oleks Henrik neid mainimata jätnud, kui saanuks analoogselt Toreida lahinguga öelda, et riialastelt said lüüa

vanemad /.../ kogu Eestimaalt.¹⁰⁰

Küllap kõnetas Lembitu omajagu paljusid esmatasandi kogukonnajuhte ja pealikuid: kas või sellise inimhulga juhtimine ainult leolelaste abil polnuks reaalne. Ent näib olevat põhjendatum arvata, et nimetatud piirkondade kõrgeimad võimukandjad ei osalenud ettevõtmises. Näib, et tegu polnud niivõrd poliitiliste juhtide ühisaktsiooniga, kuivõrd tuntud sõjapealiku juhtimisel rüüsteretkele minekust huvitatute kokkutoomisega üsna suurelt alalt. Näib, et nagu Pihkvasse suundunud sõjavägi 1212. aastal, oli ka 1217. aasta sügisel kogunev vägi nimelt Lembitu ja tema lähikondsete ettevõtmine.¹⁰¹

Samuti näib, et kokku tuli hämmastavalt suur hulk mehi. Viru- ja Läänemaa, Harju, Revala, Järva ning Sakala kogurahvastik võis tollal olla umbes 100 000 inimest.¹⁰² Rahvastiku agraarühiskonnale omase soolise ja vanuselise jaotuse järgi olnuks mehi vanuses 15–50 aastat kuni neljandik kõigist, 25 000.¹⁰³ Lähtudes sõjaväe suuruse puhul Henriku toodud arvust 6000, tähendaks see, et Pala äärde tuli mainitud piirkondade kõigist füüsiliselt võitlusvõimelistest meestest iga neljas, mis on konservatiivne hinnang. Hulk mehi oli kindlasti riialaste sõjakäikude tõttu

⁹⁸ XXI, 5.

⁹⁹ XXI, 3: “sakalased ühes Lembitu ja oma muude vanematega”; “ka teised vanemad Sakalast – Wottele, Maniwalde koos õige paljude teistega”. Samuti hiljem riialaste võite loendades (XXV, 2) oli Madisepäeva lahing võit nimelt Lembitu ja tema lähikondlaste üle: “Kas ei langenud riialaste tapetuna Lembit Vytamas koos teiste oma truudusetute vanematega Sakalast?” Vrd sealsamas Toreida lahingu kohta: “Kas ei langenud kõik Saaremaa ning ka Ridala provintside vanemad Toreida all riialaste poolt tapetuna?” Analoogselt pidanuks, kui nad seal osalenuksid, Madisepäeva lahingu puhul juttu olema ka Järva, Harju, Revala ja Viru ülikutest.

¹⁰⁰ XV, 3: “Vahepeal kutsuvad saarlased ja revalased ja ridalased kokku suure ning tugeva sõjaväe kõigist ümberkaudseist Mereäärsetest provintsidest ja nendega kaasas olid kõik vanemad Saaremaalt ja Ridalast ja kogu Eestimaalt /.../. Siis nimelt mõistis Liivimaa kirik, et jumal tõesti võitleb tema eest, sest selles sõjas langes Eestimaa pea, see on Saaremaa vanemad ja Ridala ja teiste provintside vanemad, kes kõik seal tapeti.”

¹⁰¹ Teiste võimukandjate mõjualadelt meeste sõjakäikudele kutsumine ei näi olevat omane ainult Lembitule. 1218. aasta juures (XXII, 2) kirjeldas Henrik, kuidas Põhja-Eestisse suunduvate riialaste Sakalast väljasaadetud maakuulajad naasid “ja tõid kaasa venelaste saadikuid, keda nad olid külades kinni võtnud; need olid tulnud venelaste poolt saadetuna, et koguda sõjaväge mööda kogu Eestimaad, ja olles selle kokku kogunud, juhtida see venelaste sõjaväe juurde, et tulla üheskoos Liivimaale”.

¹⁰² Eesti ajalugu, II, 168. Talupere suuruseks on arvestatud vahemikust keskmine, seitse-kaheksa inimest.

¹⁰³ Kasutatud on Maailmapanga ja ÜRO andmebaase agraarühiskondade kohta: <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS> (12.03.17); <https://esa.un.org/unpd/wpp/Graphs/DemographicProfiles/> (12.03.17).

hukkunud. Järvat ja Põhja-Sakalat oli rüüstatud juba kaks korda ning Sakala lõunaosa oli tabanud vähemalt kolm sõjakäiku. Sakalastest mingisugune, võib-olla isegi suurem osa, järgis ilmselt ka viljandlaste eeskujule. Vaevalt oli ajendit kuhugi Sakalasse koguneda, et veel kaugemale Liivimaale sõjakäigule minna, ka näiteks Revala lääneosa või Virumaa kesk- või põhjaosa meestel, kelleni ükski riialaste sõjakäik polnud jõudnud. Ka sõjameeste vanus 15–50 aastat on pigem maksimaalne. Kui tegu pole just vahetu kodukaitsega, kipub riskantseks sõjategevuseks aldis olema ikka pigem meeste noorem, väiksemate perekondlike ja majanduslike kohustustega osa. Kui arvata, et Lembitu n-ö värbamisalast jäi välja pool Revalat, pool Virumaad ja pool Sakalat ning et vanemad kui 35-aastased mehed pigem ei võtnud sütitusest tuld, saame nende arvuks, kes üldse võisid Lembitu üleskutsele reageerida, 11 000 – 12 000 inimest.

Näib, et Henriku toodud 6000 ei olnud lihtsalt juhuslik suurus tähistamaks väga suurt hulka. Toreida lahingu puhul, kui tal ilmselt polnud täpsemalt teada, ütles Henrik, et vaenlasi oli umbmääraselt

palju tuhandeid ratsamehi ja veel enam tuhandeid laevadega tulijaid.¹⁰⁴

1217. aasta sügisel riialased teel Viljandisse

võtnud mõned inimesed kinni, said teada sõjaväe suuruse.¹⁰⁵

Nii kinnivõetud ise kui ka Riia sõjamehed ja Henrikki võisid muidugi sõjaväe suurusega liialdada. Võib-olla oli Lembitu 6000 asemel näiteks 4000 meest kokku kogunud. Sellise võimaluse vastukaaluks polegi eeltoodud arvestustes arvesse võetud hiljutiste sõdimiste tõttu elanikkonna vähenemist, mis mõnes piirkonnas pidi märkimisväärne olema.

Sellised arvutused on muidugi umbkaudsed, ent konservatiivselt lähenedes annavad need ilmselt aimu proportsioonidest. Nii näib, et pigem teisejärgulise Leole linnuse ülik Lembitu suutis ilma administratiivse sunnita ärgitada ja enda juurde võitlema koondada väga laia, eripalgelise ning suures osas ka sõdimisest puutumata ala iga neljanda mehe. Või neist, kel oli selgem ajend minna (kelle kodukanti olid tabanud riialaste rünnakud) ja kel oli (noorematena) ka vähem kaotada, isegi kuni iga teise. Paistab, et sellist juhtimisalast saavutust märkas ka Henrik, kui tõi välja, et “*Lembitus convocavit omnes de omnibus provinciis*” – “Lembit kutsus kokku kõik kõigist provintsidest”.¹⁰⁶

Sealjuures määratles Henrik Lembitut 1217. aasta sügisel Pala äärde kogunenute suhtes kui “*quorum princeps ac senior*” – “nende pealik ja vanem”.¹⁰⁷ Henriku tekstis kasutatud terminitele, millega viidati ühele või teisele Eestimaalt pärit juhtivale isikule, saab läheneda väga erinevalt. Enn Tarvel on arvanud, et Henrikule ei tohiks omistada nende terminite (*princeps, seniores, meliores, nobiles*) kasutamist kõrgkeskaja Euroopa tavatähenduses, kus need viitasid kõrgeadlile ja

---

¹⁰⁴ XV, 3.

¹⁰⁵ XXI, 2.

¹⁰⁶ XXI, 2.

¹⁰⁷ XXI, 2.

valitsejatele, vaid pigem kasutas Henrik neid nii, nagu “Vulgatas”, et terminitel on märksa kogukondlikum ning vähem aristokraatlik varjund.¹⁰⁸ Jüri Selirand on arvanud, et termin *princeps* tähistas Henrikul sõjapealikut.¹⁰⁹ Samas oli Henriku tekstis vähemalt oma sõjameeste suhtes *senior eorum*, “nende vanem”, ka Saksimaa hertsog Albrecht, Saksa-Rooma riigi kuurvürst ja riigimarsal.¹¹⁰ *Princeps* oli piiskopi ehk vaimulikus sfääris valitsejana ka piiskop Albert.¹¹¹ Teinekord on Henrikul *senior*’ite ring üsna ebamäärane või neid on ühes linnuses isegi üle saja.¹¹² Nii võiks arvata, et *senior* tähistas valitsevasse ülemkihti kuulujat, ülikussoost isikut. Omakeelne vastav termin võis sealjuures olla *kalev*.¹¹³ Olla *senior* võis tähendada vaikumisi võimu kanda (nagu viitaks hertsog Albrechti määratlemine oma alamate suhtes kui *senior eorum*), samas ei saanud iga *senior* olla faktiline juht (nagu viitaks ühe piirkonna *senior*’ite mõnikord suur hulk). *Princeps* võis, võttes arvesse selle mõiste kasutamist ka piiskopi kohta, tähistada n-ö juhiamet pidajat, lisaks kõrgele ühiskondlikule staatusele ka faktilises liidrirollis olevat isikut. Henriku terminipruugi mõtestamine näib andvat vastuoludevaba tulemuse, kui mõista, et iga *princeps* oli ka *senior*, aga mitte iga *senior* ei olnud *princeps*. Piiskop Albert oli Liivimaa katoliiklaste jaoks *princeps*; hertsog Albrecht oli vähemalt oma Saksamaalt kaasa toodud sõjameeste suhtes *senior eorum*; Lembitu oli 1217. aasta sügisel kogunenute suhtes *quorum princeps ac senior*. Võiks seega

¹⁰⁸ Tarvel, E. Sotsiaaalajaloolise terminoloogia tõlgendamine Liivimaa 13. sajandi ajalooallikates. – Rmt: Tarvel, E. Ajalookimbatused. [Eesti mõttelugu]. Koost M. Seppel. Ilmamaa, Tartu, 2013, 230–234.

¹⁰⁹ Selirand, J. *Princeps* Henriku kroonikas. – Keel ja Kirjandus, 1971, 2, 75–79.

¹¹⁰ XXIII, 9: “Zemgalest tagasi jõudnud, tuletasid riialased meelde kõike kurja, mida harjulased ja saarlased õige sageli olid teinud Liivimaa kirikule, ja puhates kaks nädalat, niihästi ise kui nende hobused, kogusid nad jälle suure liivlaste ja lätlaste ning sakslaste sõjaväe ja nendega koos oli Saksi hertsog Albert, nende vanem [*senior eorum*], ja meister Volquin oma vendadega ja piiskopi vend Theoderic koos teiste kiriku meestega.”

¹¹¹ X, 4: “Isand piiskop, kelle oli kuninga saadik, ülalnimetatud Stephanus, samuti kutsunud nendele läbirääkimistele, andis omade nõuandel järgmise vastuse: “On teatavasti kõigi maade ühine komme,” ütles ta, “et oma isandate määratud saadikud lähevad selle juurde või otsivad selle üles, kelle juurde neid saadetakse, ja et kunagi ei lähe oma kindlustest saadikuile vastu vürst [*princeps*], olgu ta kuitahes alandlik või lahke. On nimelt kohane,” ütlen ma, “et sellised ja selliste saadikud leiavad meid meie linnas, kus meil ja meie omadel on võimalik neid viisakamalt vastu võtta ja kohelda. Niisiis tulgu nad midagi kartmata, neid peab viisakalt koheldama.”” Alberti positsiooni mõtestamisest vt XVI, 2: “Kuid ta ei takistanud ka andmast kuningale tema andameid selle järgi, mis issand jälle ütles oma evangeeliumis: “Andke keisrile, mis keisri kohus, ja jumalale, mis jumala kohus”, sest ka piiskop ise oli omalt poolt mõnikord seda maksu liivlaste eest kuningale tasunud.”

¹¹² XIV, 10: “Nimelt issanda sündimise püha kätte jõudes ja talve karmuse kõvenedes saadavad riialaste vanemad [*seniores Rigensium*, vt joonealune märkus 38] mööda kogu Liivimaa ja Lätimaad ja mööda kõiki Väina ja Koiva linnuseid, et kõik tuleksid ja oleksid valmis tegema kättemaksu eestlaste hõimudele.” XXIII, 8, Mežotne linnuse piiramisel: “Ja tulevad meie hulgast mõned rumalad, kelle arv on lõpmatu, ja haarates needsamad vanemad [*seniores*], kes olid linnusest alla tulnud, tapavad neist sada ja rohkem isandate teadmata, kes on läinud ära väljale võitlema paganate vastu.”

¹¹³ Lang, V. Kalevite kange rahvas. – Keel ja Kirjandus, 2012, 12, 877–888.

arvata, et 1217. aasta sügiseks tajus suur hulk erinevate Eestimaa piirkondade relvakandjaid mehi Lembitut mitte ainult ülikusoost lugupeetava isikuna, vaid ka mingis mõttes oma poliitilise juhina. Olles neist üle saanud, võisid vahepealsed tagasilöögid Lembitu mainet isegi tugevdada.

Kareda küla [Järvas] oli siis väga ilus ja suur ja rahvarohke, nagu olid kõik külad Järvamaal ja kogu Eestimaal, mida kõiki hiljem meie omad sageli laastasid ja põletasid.¹¹⁴

Võib-olla oli tegus ja ehk ka kasulike Läänemaa-Saaremaa sidemetega Lembitus Vytamas see, kelle poole riialastest tabatud lihtrahvas nii Sakalas kui ka Järvas, nii Virus kui ka Harjus juba aina rohkem vaatas.

Võib laskuda oletustesse, kas või kuidas võis Lembitu mõelda oma traditsiooniliste võimustruktuuride kõrvale ja vahele kujunenud nähtavasti märkimisväärset autoriteeti edasi arendada. Võiks jõuda tuttavliku heiaastuseni (mandri)eestlaste poliitilisest ühendamisest. Teadaolev viitaks aga pigem sellele, et Lembitu plaanid olid 1217. aasta sügisel hoopis konkreetsemad ja kodulähedasemad.

Kui 1217. aasta septembris liikus riialaste sõjavägi Lembitu omale vastu, jääb kroonikatekstist mulje, et teekond Burtnieki järve äärest Viljandisse, tollaseid teid mööda umbes 100 kilomeetrit, läbiti ühe päevaga.¹¹⁵ Võrdluseks, et 1211. aastal oli sõjaväe teekond Metsepoolest mitte kaugemale kui Pärnu jõeni – sama või lühemgi vahemaa – võtnud kolm päeva.¹¹⁶ Ka Henriku kommentaarist paistab, et riialased kiirustasid 1217. aasta sügisel:

kuuldes nende kogunemisest, läksid riialased liikvele ja tõttasid kiiresti neile vastu.¹¹⁷

Teel Viljandi poole veel kuuldi, et Lembitu sõjavägi liigub juba lõunasse.¹¹⁸ Kas oli põhjust kiirustada nimelt Viljandi alla? Mis pidi teel Liivimaale olema Lembitu valdavalt mittedalastest kokku kogutud suure sõjaväe esimene sihtmärk?

PERFIDISSIMUS

Seni arutletut arvestades võiks arvata, et mälestust Lembitust kanti aktiivselt edasi ka vähemalt mõnda aega pärast tema surma. Lembitu vend Unnepewe näib olevat riialastega rahu teinud. Oleks aga loogiline, et leidis ka neid, kes otsisid võimalusi Madisepäeva lahingu kaotuse eest omakorda kätte maksta.

Üritades eri aegadel valminud käsikirjade põhjal Henriku Liivimaa kroonika algteksti rekonstrueerida, lisas Leonid Arbusow noorem lõpptulemusse siin-seal üksikuid sõnu, kui tundus, et hoolimata nende puudumisest käsikirjades, peaksid need teksti mõtte jaoks seal siiski olema ja et nende väljajätmine on aja jooksul

¹¹⁴ XV, 7. Henriku kirjeldus riialaste esimesest sõjakäigust Järvasse 1212. aasta algul.

¹¹⁵ XXI, 2; **Veldi, M.** Roads and hill forts in southern Estonia during the German conquest in Henry's *Chronicle of Livonia*, 404–409.

¹¹⁶ XV, 7.

¹¹⁷ XXI, 2.

¹¹⁸ XXI, 2.

tekkinud ümberkirjutusviga. Kolmel korral on lisatud sõna *et*, “ja” või “-ki”.¹¹⁹ Neist kahel korral muudab *et*-i lisamine lause tõesti sujuvamaks, kuigi mõte on arusaadav ka ilma ja *et*-i lisamisega see ei muutu.¹²⁰

Kolmandal juhul aga muudab *et*-i lisamine lause tähendust oluliselt. Kirjelatud on põhimõttekindlaid apostaatte, kes olid pärast 1223. aastal Sakalast alguse saanud ja Ugandisse levinud usutaganemise mahasurumist Sakalas kogunenud Tartu linnusesse.¹²¹

Et collecti fuerant in eodem castro cum rege eodem omnes malefici de provinciis vicinis [et] de Saccala, qui fuerant traditores et interfectores fratrum suorum, fratrum milicie et mercatorum, et malorum consiliorum inventores contra Lyvonensem ecclesiam.

Lause alguse ja teise poole, sõnani *de* ning alates sõnast *qui*, on Richard Kleis tõlkinud:

Ja sinna linnusesse olid sellesama kuningaga kogunenud kõik kurjategijad /.../, kes olid olnud oma vendade, sõjateenistuse vendade ja kaupmeeste äraandjad ja tapjad ja kurjade salanõude väljamõtlejad Liivimaa kiriku vastu.

Vahepealne osa – nende *malefici* määratlus – on oluliselt erinev, kui *et* lisada või mitte. Lisades: “naaberprovintsidest [või ka lähedal asuvatest provintsidest] ja Sakalast.” Lisamata: “Sakala lähematest provintsidest”, *provinciis vicinis de Saccala*.

Ühistegevust põhjasakalaste ja põhjaugalaste vahel nägime juba 1211. aasta juures. *Et*-i lisamiseks kroonikateksti ei näi vajadust olevat. Võib-olla oligi n-ö radikaalsem osa Lembitu lähikondsetest 1223. aasta mõõgavendade tapmisele ja apostaasiale õhutama. Nüüd olid nad Henriku silme läbi “kurjade salanõude väljamõtlejad Liivimaa kiriku vastu” – nagu varem oli olnud *Lembitu perfidissimus*.¹²²

LÕPETUSEKS

Näib olevat põhjendatud öelda, et Henriku tekstis esinev Vytamase nimi ei osutanud eraldi isikule, vaid oli Lembitu lisanimi. Ühe võimalusena võis see tähendada midagi toetamise või kaitsmisega seotut.

Samuti võiks teadaolev moodustada loogilisema terviku, kui mõista, et alates 1211. aasta kevadtalvest sõdis Lembitu riialastega küll koos teiste leolelastega, aga mitte Sakalas juhtrollis olnud viljandlased. Võiks ka arvata, et Madisepäeva lahingus ei pruukinud osaleda ühegi Eesti piirkonna kõrgeimaid võimukandjaid, vaid kogutud sõjavägi oli Sakalas ise viljandlased vastanduva Lembitu ja tema lähikondsete ettevõtmine. Ka 1223. aasta Lõuna-Eesti apostaasia eestvedajad võisid Põhja-Sakalast pärit olla.

¹¹⁹ XVII, 2; XXVI, 12; XXVIII, 3. Sõnade puudumisest käsikirjades: Heinrici chronicon Livoniae, editio altera, L-LI, 113, 192, 201.

¹²⁰ XVII, 2; XXVI, 12.

¹²¹ XXVIII, 3.

¹²² XVIII, 7.

Lisaks võiks ka arvata, kuigi see peab oletuseks jääma, et Lembitu ja leolelaste eesmärgiks oli oma võimu suurendamine viljandlaste arvelt. Sõdimised (vastavalt võimalustele liivlaste, pihkvalaste, latgalite ja Riia sakslaste vastu) võisid olla vahend enda legitimeerimiseks ning viljandlaste ideoloogilise võimupositsiooni õõnestamiseks. Praegusi termineid kasutades võis Lembitu olla teatud mõttes populist, pakkudes riialaste käe läbi kannatanutele võimalust kätte maksta ja vara-kaotusi korvata. Näib, et algul juhtis Lembitu, enda kodupaikkonna ülikute tahte vastaselt, saagiretkedele sakalasi; aegamööda, ehk käsikäes Lembitu tuntuse ja autoriteedi kasvuga, kaasatõmmatute ring laienes.

Igal juhul, olid tema ajendid ja eesmärgid millised tahes, ei saa märkamata jääda Lembitu võimekus eestvedajana. Saades aina ja jälle tagasilöökidest üle, leides võimalusi kombineerida talle avanenud võimalusi, ei näi ta olevat kaotanud initsiatiivi. Paistab, et Lembitu suutis kõnetada ja panna omast tahtest tegutsema inimhulki, kelle osakaal ühiskonnas oleks muljetavaldav meie massikommunikatsiooniajastulgi.

TÄNUAVALDUS

Artikli avaldamist rahastasid Eesti Teaduste Akadeemia ja Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus.

LEMBITU OF LEOLE. MASTERFUL LEADERSHIP IN NASCENT MARY'S LAND

Kristjan OAD

Scholarship of the past twenty-five years has to a great degree overturned the narratives provided by older works about the Christianisation of Estonia and Latvia in the early 13th century. In newer works, however, the focus has been mostly on newcomers to Livonia and not so much on the possible motives and ambitions of local nobles. This paper aims to contribute to the filling of this gap. The paper looks into the actions and possible motives of the Estonian nobleman Lembitu from northern Sakala. It appears that the name *Vytamas* appearing once in Henry's *Chronicle of Livonia* was an epithet of Lembitu, as indicated by the position of *Vytamas* within Henry's text as well as interpunctuation as given in the surviving manuscripts. Taking into account what is known about the dynamics of power and intra-elite relations in final Iron Age Estonia and analysing as a whole all bits of evidence about Lembitu's actions, it can be surmised that he acted separately from the Sakalan nobility associated with the central stronghold of Viljandi, even taking a stance in opposition to them. The years-long conflicts with the Christians in Riga (1211–1217) seem to have been an undertaking of Lembitu and his immediate social circle; the Sakalans of Viljandi seem to have

been Christians since 1211. In 1217 Lembitu gathered an army that comprised every fourth to every second able-bodied man from the large area of recruitment; in its own time such an endeavour had to be an outstanding achievement of leadership. However, there seems to be no grounds for the claim that political leaders of different regions of Estonia gathered in 1217. Rather, the gathered army was specifically Lembitu's and made up of men wishing to join a raiding campaign led by him. The leitmotif of Lembitu's actions seems to have been a drive towards ever greater prestige and power, and the various military campaigns Lembitu led against different adversaries seem to have been means to that end.